

PERSONALIA

ИБРАТ МАКТАБИ

Ҳамидулла Дадабоевнинг 70 йиллиги

Тил кишилар ўртасида алоқа воситасигина бўлиб қолмасдан, шу тил эгасининг олам ҳақидаги билимларини тўплаб, келажак авлодга етказувчи, сезги аъзоларимиз билан илғаб бўлмайдиган нарсаларни билишга ёрдам берувчи, миллий маданиятимиз ва маънавий қадриятларимизни намоён этувчи, кишиларнинг руҳий оламига таъсир қилувчи қудратли воситадир. Шунинг учун ҳам ўзбек маърифатпарвари Абдулла Авлоний “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак – миллатнинг руҳини йўқотмакдур”– дейди. Шу маънода, она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, унинг тарихий илдизларини чуқур ўрганиш ва илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш долзарб масала саналади. Ҳозирги тез ўзгараётган глобаллашув даври ўзбек тили ва адабиётининг ўзига хос бетакрор хусусиятлари, тарихий тараққиёти, унинг бугунги ҳолати ва истиқболи билан боғлиқ масалаларни чуқур ўрганиш, бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқот ишлари самарадорлигини кучайтиришни тақозо қилади.

Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек: “Илм-фан билан шуғулланиш, янги кашфиёт ва ихтиролар қилиш игна билан қудуқ қазишдек гап. Шундай экан, бу машаққатли соҳада фидокорона меҳнат қилаётган олимларимиз меҳнати таҳсин ва рағбатга муносиб”. Айни ҳақиқат. Бу теран мушоҳада кўплаб тилшунос устозларимиз ҳақида айтилган. Зеро, маънавияти, билими, одамийлиги юксак инсонларнинг ҳаёти ёш олимлар учун ибрат мактабидир.

Шундай азиз устозлардан бири, ўзбек тилшунослиги, туркология ривожига ўзига хос ўринга эга таниқли тилшунос ва моҳир педагог Ҳамидулла Дадабоев 1947 йилнинг 5 сентябрида Тошкент вилояти Бўстонлик туманида ишчи оиласида таваллуд топган. Қибрай туманидаги Ломоносов номли (ҳозирги Мирзо Улуғбек туманидаги) 54-сонли ўрта мактабни тамомлагач, маълум фурсат Тошкент трактор заводида чилангар бўлиб ишлади. 1966–1971 йиллари Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг Роман-герман факультетида таҳсил олди. 1971–1974 йиллар давомида шу факультетда талабаларга немис тилидан дарс берди.

Устоз 1974–1976 йиллари Тошкент давлат чет тиллар институти (ҳозирги ЎзДЖТУ) ҳузуридаги Олий педагогик курслар тингловчиси бўлди. 1977–1980 йиллари ЎзРФА Тил ва адабиёт институти кундузги бўлим аспирантурасида ўқиди. Сўнгра мазкур институт Тарихий лексикология ва лексикография бўлимида лаборант (1980–1981), ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Туркология бўлимида лаборант (1981–1982), кичик илмий ходим (1982–1984), катта илмий ходим (1984–1987)

лавозимларида меҳнат қилди. 1987 йилдан 1998 йилнинг августигача ЎзРФА Ҳамид Сулаймонов номидаги Кўлёмалар институти Туркология бўлимини бошқариш билан бирга, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги ТДПУ) “Умумий тилшунослик” ҳамда “Эски ўзбек тили ва ёзуви” кафедраларида катта ўқитувчи, профессор вазифасини бажарувчи лавозимларида самарали фаолият юритди.

Олим 1981 йили профессор А.Н.Баскаковнинг илмий раҳбарлигида “Эски ўзбек тилидаги ҳарбий лексика” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Семантик-функционал, тарихий-этимологик ва структур-грамматик аспектларда бажарилган ушбу тадқиқотда қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тилида битилган манбаларда қайд этилган ҳарбий терминлар ўзбек халқининг ранг-баранг тарихи билан ҳаммаҳалла боғланган ҳолда атрофлича таҳлил этилган. Ушбу изланиш нафақат ўзбек тилшунослигида, шунингдек, туркийшуносликда ҳам тарихий-ҳарбий терминологияни ўрганишда муҳим қадам сифатида эътироф этилди.

Ҳамидулла Дадабоев 1992 йили Тошкент давлат университети қошидаги Ихтисослашган кенгашда 10.02.06 – туркий тиллар ихтисослиги бўйича “XI–XIV аср туркий ёзма манбалардаги ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий терминология” мавзусидаги докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва бу туркологияда тарихий терминшуносликнинг шаклланишига замин яратди. Шу боис мазкур тадқиқот асосида “Ёзувчи” нашриётида рус тилида чоп этилган монография ҳали-ҳануз МДХ давлатлари ҳамда хориж туркологлари эътиборини тортиб келмоқда.

Олим серқиррали илмий ижодини педагогик фаолиятдан ажратмаган тарзда олиб боришни маъқул кўради. У 1998–2000 йиллари Тошкент автомобиль-йўллар институтида “Ўзбек ва рус тиллари” кафедраси мудири бўлиб ишлади. 2000 йил августдан 2016 йилнинг июлига қадар Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида “Тил назарияси ва амалиёти” кафедраси мудири лавозимида меҳнат қилди. 2016 йилнинг сентябридан буён Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети “Ўзбек тилшунослиги” кафедраси профессори лавозимида фаолият олиб бормоқда. Айни чоғда, тиним билмас мураббий Тошкент давлат шарқшунослик институти “Таржима назарияси ва амалиёти” кафедраси профессори ҳисобланади. Устознинг ўзбек лексикографияси ва терминологияси борасида эгаллаган теран билими ва назарий қарашлари Алишер Навоий номидаги ТДУТАУ ҳузурдаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тармоқ маркази тингловчиларига замонавий талаблар асосида ўқиладиган маърузаларда ҳавола қилинмоқда. Ҳ. Дадабоев педагогик фаолияти давомида ўзи мудирлик қилган кафедрада ўқитиладиган асосий фанларга оид ДТС, Намунавий дастур ва Ишчи дастурларни белгиланган меъёрларга мос тарзда тайёрлашга жиддий эътибор қаратиш билан бирга “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Компьютер лингвистикаси”, “Лингвокультурология”, “Илмий тадқиқот асослари”, “Назарий тилшунослик асослари” сингари фанларни ўқув режага киритди. Саъй-ҳаракатлар, табиий, ўз натижасини кўрсатди. Домла раҳбарлик қилган

кафедра ЎзМУ кафедралари ўртасида ҳар йили анъанавий равишда ўтказиладиган танловларда бир неча бор юқори ўринларни эгаллади. Устознинг 2014 йили шогирди Ш. Усмонова ҳаммуалифлигида нашр қилинган “Хорijiy sotsiolingvistika” ўқув қўлланмаси Республика танловида рағбатлантирувчи мукофотга лойиқ топилди. Шогирди З. Холманова билан биргаликда 2015 йили эълон қилинган “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” ўқув қўлланмаси республикамизда она тилида илк бор чоп этилган асар сифатида баҳоланди.

Ҳамидулла Дадабоев ўзбек тилшунослиги ва туркийшунослигининг фаол намояндаларидан бири сифатида илмий муҳитда ўз сўзига ва дадил қадамга эга. Серқирра олим илмий фаолиятининг асосий жиҳатини қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тили ёдгорликлари тил хусусиятлари, уларда қайд этилган турли соҳаларга доир лексик бойлик ва терминлар тизими тарихи, этимологияси, лексемалар маъно нозикликлари билан боғлиқ лингвистик ва экстралингвистик омилларни аниқлаш ташкил этади. Унинг VIII–XIX асрларга хос тарихий, адабий-бадий, илмий манбаларда қўлланган ҳарбий, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, социал, бож ва солиқ, дипломатия, илми нужум сингари соҳалар терминологияси устида олиб борган бир қатор монографик тадқиқотлари, юздан ортиқ илмий мақолалари ўзбек тили тарихи қатори туркийшуносликда ҳам алоҳида саҳифа очди. “Эски ўзбек тилидаги ҳарбий лексика” (Военная лексика в староузбекском языке) (1990), “XI–XIV аср туркий ёзма манбалардаги ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий терминология” (Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв.) (1991), “Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи (XIV асрнинг иккинчи ярми – XX аср боши)” (ҳаммуаллиф, 2007), “Девону луғотит-турк”нинг тил хусусиятлари (2017) сингари монографик изланишлари ўзбек ва туркий тиллар тарихий лексикологияси ва терминологияси соҳасида янги фундаментал тадқиқотлар саналади.

Устознинг республика ва хориж илмий журнал ҳамда тўпламларда эълон қилган мақолалари илм аҳлини қадимги обидаларда қўлланишда бўлган ранг-баранг лексик бирликлар ва терминларнинг воқеланиш тарихи, семантикаси, этимологияси билан яқиндан таништиришга йўналтирилган. Бундай мақолалар сирасига “Эски ўзбек тилида қайд этилган мўғулча ўзлашмалар”, “XI–XIV аср ёзма манбаларидаги судлов терминологияси”, “XI–XIV аср эски туркий тил дипломатик терминологияси”, “Бобуронома”даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар”, “Қисаси Рабғузий”нинг лексик хусусиятлари ҳақида”, “Ўзбек адабий тили лексикаси тарихини яратишнинг долзарб муаммолари”, “Қутадғу билиг”да қўлланган синфий-табақавий терминлар парадигмаси”, “Огаҳийнинг тарихий-хронологик асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминология”, “Ўзбек терминологиясининг лексик-генетик хусусиятлари”, “Алишер Навоий асарлари тилидаги баъзи терминларнинг семантик-функционал тадқиқи” каби ўнлаб ишларни киритиш мумкин.

Турк хоқонлиги, хоразмшоҳлар, қорахонийлар, темурийлар салтанатига хос давлат бошқарув тизими, сиёсий-ижтимоий вазият, дипломатик муносабатлар, ҳарбий иш ва ҳарбий санъат каби масалалар олимнинг илмий-тарихий манбалар тадқиқотчиси сифатидаги самарали фаолиятида алоҳида ўрин тутди. Хусусан, “Кўк турк хоқонлигининг ҳарбий қурилиши”, “Жалолуддин Хоразмшоҳ салтанатни қандай бошқарган”, “Усманийлар даври ҳарб иши” сингари мақолалари, Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ЎзР Вазирлар Маҳкамаси буюртмасига биноан 10000 нусхада нашр қилинган “Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати”(1996) ҳамда “Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати”(2016), “Амир Темур-буюк давлат арбоби ва етук саркарда” (2012) каби бевосита тарихнависликка доир рисола ва монографик тадқиқотлари илм аҳли ва китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинди. Айни пайтда, устоз томонидан Амир Темур ҳарбий маҳоратига бағишлаб ёзилган асарларнинг ҳарбий билим юртлари талабалари ва Ўзбекистон ҳарбий академияси тингловчилари учун қўлланма вазифасини ўтаб келаётганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ҳамидулла Дадабоевнинг нодир қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлаш йўналишида ҳам салмоқли ишларга қўл урганлиги кўпчиликка, айниқса, илм аҳлига яхши аён. Олим 1990–1991 йиллари XIV аср ўзбек насрининг ноёб дурдонаси, Носируддин Рабғузий қаламига мансуб “Қисаси Рабғузий” асарини энг қадимий нусхаси асосида кирилл алифбосида тўрт юз минг ададда чоп этишда, 2010–2011 йиллари Юсуф Хос Хожиб “Қутадғу билиг” фалсафий-дидактик асари илмий-танқидий матнини беш жилдда эълон қилишда, 1960–1963 йиллари С. Муталлибов томонидан чоп этилган Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк” асари тўлдирилган ва ислоҳ қилинган иккинчи нашрини 2016-2017 йилларда “Мумтоз сўз” нашриётида босмадан чиқаришда жонбозлик кўрсатиб, кўхна манбалар тил хусусиятларини мукамал эгаллаганлигини яна бир бор намоёниш этди.

1983-1985 йиллари халқимизга тухфа этилган тўрт жилдлик “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”ни тузишда фаол иштирок этиб, луғатшунослик бўйича улкан тажриба тўплаган олим 2003 йили ўзбек адабий тили тарихини ўзида мужассам этган, тил ва терминология тарихи учун зурур бўлган йирик фундаментал манба – 16 босма табоқдан иборат “Тарихий ҳарбий терминлар луғати”ни нашр эттирди. 2008 йили Ўзбекистон Миллий университетининг 90 йиллиги муносабати билан бу луғатнинг иккинчи нашри эълон қилинди. Ушбу луғатда VIII-XIX аср туркий обидаларда қўлланган уч мингдан ортиқ ҳарбий терминларнинг изоҳи келтирилган.

“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”нинг 10 та жилдида 182 та мақоласи билан қатнашгани Ҳамидулла Дадабоевнинг нафақат етук тилшунос, шу билан бирга, билимдон тарихнавис эканлигини кўрсатади. “Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси”ни тузишда иштирок этган олимнинг Амир Темур феноменига бўлган ҳурмати ва эҳтироми нашр қилиниши кутилаётган “Амир Темур даврдошлари мўъжаз энциклопедияси”да яққол кўзга ташланади. Ушбу асарда Соҳибқирон замонида яшаган, у билан мулоқатда бўлган мингдан зиёд шахснинг суврати

ва сийратига тарихий манбаларда қайд этилган ашёвий материалларга асосланган ҳолда объектив чизгилар берилган.

Домланинг ташкилотчилик қобилияти бир қатор ишларда аксини топган. Чунончи, у кишининг бевосита ташаббуси билан 2002 йилдан буён ҳар икки йилда “Тилшуносликнинг долзарб масалалари” мавзусида республика илмий-назарий анжумани ўтказиб келинмоқда. Бу конференциянинг тадқиқот кўлами йилдан-йилга кенгайиб бораётганлиги, анжуман материалларининг муттасил чоп этилаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шунингдек, устоз раҳбарлигида 2010 йилдан эътиборан ҳар йили нашр юзини кўраётган “Лингвист” илмий мақоллар тўплами аллақачон республика тилшунослари эътиборига тушган.

Ҳамидулла Дадабоевнинг ўзбек тилшунослиги эришган ютуқлар, истиқбол режалар билан хориждаги ҳамкасбларни яқиндан таништириш борасидаги саъй-ҳаракати ҳам таҳсинга лойиқ. Домланинг Туркия, Германия, Россия, Қозоғистон, Тожикистон, Озарбайжон сингари мамлакатларда ўтказилган йирик халқаро конференция, симпозиум ва конгрессларда ўқиган маърузалари, рус, немис, турк, инглиз тилларида чоп эттирган мақолалари ўзбек тилшунослигининг ҳозирги ҳолатидан чет эллик мутахассисларни яқиндан бохабар қилишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети билан Турк Дил қуруми, Аҳмад Яссавий номидаги Турк-қозоқ университети, Жанубий Қозоғистон педагогика университети, Фаробий номидаги Қозоқ Миллий университети ўртасида алоқаларни ўрнатишда олимнинг муайян ҳиссаси бор.

Устоз юқори малакали филолог-тилшунос мутахассислар тайёрлашда ҳам кўпчиликка ибрат бўлиб келмоқда. Шу кунга қадар олтмишдан ортиқ битирув малакавий иши, ўттиздан зиёд магистрлик диссертациясига раҳбарлик қилди. Устознинг илмий маслаҳатчилиги ва илмий раҳбарлигида тўртта фан доктори, саккизта фан номзоди тайёрланди. Айни пайтда, олим бешта фалсафа доктори (PhD) ва иккита фан доктори (Doctor of Science) диссертациясига илмий раҳбарликни амалга оширмоқда. Устоз ўнга яқин докторлик, йигирмага яқин номзодлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган, мамлакатимиз ҳамда хориж ўқув юртлари, илмий-тадқиқот институтларида тайёрланган ўнлаб диссертацияларнинг экспертиза қилинишида, ташқи тақриздан ўтказилишида фаол қатнашиб келмоқда.

Домла узоқ йиллар ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАК Филология фанлари бўйича Эксперт кенгаш аъзоси ва илмий котиби сифатида фаолият юритиб, республика филология илмини етук кадрлар билан таъминлаш масаласига объектив ва принципиал жиҳатдан ёндашди, кўплаб ёш тадқиқотчилар илмий ишларининг самарали яқунланишида беминнат хизмат қилди. Анча йиллар давомида ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Давлат тили ҳақида”ги қонун ҳамда лотин графикаси асосидаги янги ўзбек ёзувининг ҳаётга татбиқини мониторинг қилувчи Ишчи гуруҳ аъзоси, ЎзРФА Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги ДК 015.04.02 рақамли Ихтисослашган (Илмий) кенгаш аъзоси ва шу кенгаш қошидаги илмий семинар раиси сифатида

фаолият юритди. Ҳозирги вақтда устоз республика Таълим маркази филология йўналишидаги илмий-методик кенгаш раиси, ТошДШИ, ЎзЖТУ, ЎзМУ хузуридаги илмий даражалар берувчи DSC 27.06.2017.Fil.21.01 рақамли Илмий кенгаш аъзоси ва мазкур Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси ўринбосари, ТошДШИ хузуридаги 10.00.06 –Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик бўйича Малакавий имтиҳон комиссияси аъзоси, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети 10.00.02 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси ихтисослиги бўйича малакавий имтиҳон комиссияси раиси, “Илм сарчашмалари”, “ФарДУ ахборотномаси” ва “Соҳибқирон юлдузи” журналлари таҳрир ҳайъати ҳамда Жанубий Қозоғистон педагогика университети “Оразов оқулары” халқаро илмий-амалий конференция ташкилий қўмитаси аъзоси саналади.

Ҳамидулла Дадабоев мамлакатимизда тилшунослик илмининг дарғаларидан бири сифатида ўзида мавжуд куч ва тажрибаларни янгидан-янги изланишларга сафарбар этмоқда. Истиқболда улкан режаларни рўёбга чиқариш мўлжалланган. Бу йўлда устозга мустаҳкам соғлик, куч-ғайрат, узок умр ва улкан илмий-ижодий зафарлар ёр бўлишини, фарзандлар ва шогирдлар бахт-иқболи ҳамда камолини кўришини тилаймиз.

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

Баҳтиёр АБДУШУКУРОВ,
филология фанлари доктори

Дўсмамат ҚУЛМАМАТОВ,
филология фанлари доктори,
профессор